

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Αυτόγραφο (1816) του «Μεγάλου Θεωρητικού» του Χρυσάνθου

Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής

doi: [10.12681/er.9406](https://doi.org/10.12681/er.9406)

Copyright © 2016, Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Χατζηγιακουμής Μ. Κ. (2016). Αυτόγραφο (1816) του «Μεγάλου Θεωρητικού» του Χρυσάνθου. *The Gleaner*, 11, 311–322. <https://doi.org/10.12681/er.9406>

ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ (1816) ΤΟΥ «ΜΕΓΑΛΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ» ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

Τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἡ λεγόμενη περίοδος τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ (1770 - 1820), δὲν εἶναι μόνο ἐποχὴ νέων ἰδεολογικῶν ἀναζητήσεων καὶ ἀνακατατάξεων. Ἡ ἀνήσυχη καὶ ἀναγεννητικὴ διάθεση τοῦ καθόλου ἑλληνισμοῦ ἐκδηλώνεται πολὺ πρὸ πέρα ἀπὸ τὴ λογιεσύνη καὶ τὴ διανόηση. Στὴν πραγματικότητα, φαίνεται πὼς καλύπτει ὅλους γενικὰ τοὺς τομεῖς τῆς πολιτιστικῆς καὶ τῆς ἄλλης δραστηριότητος. Ἔτσι, δὲν εἶναι περίεργο ὅτι καὶ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ θεωρία καὶ πράξις ἡ περίοδος αὕτη παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Στὴν οὐσία, πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ δεύτερη μεγάλη περίοδος τῆς ἀκμῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας (ἡ πρώτη τοποθετεῖται σὲ μιὰν ἄλλη πεντηκονταετία, περίπου στὰ χρόνια 1650 - 1720). Εἶναι ἡ ἐποχὴ ὅπου ζοῦν σπουδαῖοι συνθέτες, δάσκαλοι, πρωτοψάλτες καὶ λαμπαδάριοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας : ὁ Πέτρος λαμπαδάριος, ὁ Δανιὴλ, ὁ Πέτρος ὁ Βυζάντιος, ὁ Ἰάκωβος πρωτοψάλτης, ὁ Γεώργιος ὁ Κρῆς καὶ οἱ τρεῖς γνωστοί, ὁ Γρηγόριος λαμπαδάριος, ὁ Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ καὶ ὁ ἀρχιμικνδρίτης (καὶ κατόπιν μητροπολίτης Δυρραχίου) Χρῦσανθος «ὁ ἐκ Μαδύτων». Ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς περιόδου εἶναι οἱ πολυάριθμοι διαδοχικὲς «ἐξηγήσεις» τῶν παλαιῶν μελῶν καὶ ἡ ταυτόχρονη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ ἀπλοποίηση τοῦ παραδοσιακοῦ γραφικοῦ συστήματος. Ἡ ὀριστικὴ λύση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ προβλήματος δόθηκε τὸ 1814 μὲ τὴ γνωστὴ μεταρρύθμιση τῶν τριῶν, Γρηγορίου, Χουρμούζιου καὶ Χρυσάνθου, οἱ ὅποιοι καθιέρωσαν τὸ νέο σύστημα γραφῆς καὶ διδασκαλίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, καὶ τὸ ὅποιο ἐξακολοθεῖ νὰ παραμένει μέχρι σήμερα.

Ἡ μεταρρύθμιση αὕτη τῶν τριῶν ἀποτελεῖ πράγματι τομὴ στὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς πράξης. Μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ τὴ συναίνεση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας μπόρεσε γρήγορα νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ ἓνα σύστημα εὐμέθοδο

καί εὔληπτο, πού ἀπλοποιούσε, σέ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη πραγματικότητα, τὴν ἐκμάθηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς παράδοσης. Ταυτόχρονα, ἡ ἴδρυση (1815) ἐπίσημης μουσικῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία ἀναλάμβανε τὴν διδασκαλία τοῦ νέου συστήματος, διευκόλυνε ἀποφασιστικὰ τὴ γρήγορη διάδοσή του. Ἐντούτοις, ἀπὸ τοὺς τρεῖς, ὁ κατεξοχὴν θεωρητικός, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ἡ ὅλη ἐπινόηση τοῦ νέου συστήματος, ὑπῆρξε ὁ Χρυσάνθος. Οἱ δύο ἄλλοι ἀνέλαβαν κυρίως τὴν πρακτικὴ διδασκαλία, ἐνῶ ὁ Χουρμούζιος πραγματοποίησε ταυτόχρονα, λίγο ἀργότερα, καὶ τὴ μεταγραφὴ ὅλων σχεδὸν τῶν παλαιῶν μελῶν πού εἶχαν διασωθεῖ ὡς τὴν ἐποχὴ του¹.

Ἡ ὅλη μεταρρυθμιστὴ στηρίχθηκε οὐσιαστικά, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, στὴ θεωρητικὴ συγκρότηση τοῦ Χρυσάνθου, τοῦ ὁποίου τὰ κύρια θεωρητικὰ συγγράμματα ὑπῆρξαν δύο : ἡ «Εἰσαγωγὴ», ἡ ὁποία ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1821², καὶ τὸ «Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς», τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στὴν Τεργέστη τὸ 1832 ἀπὸ τὸ μαθητὴ τοῦ Χρυσάνθου Παναγιώτη Γ. Πελοπίδη³. Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα, ἡ «Εἰσαγωγὴ»

1. Βλ. Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμῆ, *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, Ἰ.Αθ. 1975, σ. 389-90, ὅπου καταγράφονται ὅλα τὰ σωζόμενα σήμερα αὐτόγραφα τοῦ Χουρμούζιου μὲ τὶς μεταγραφὰς τῶν παλαιῶν μελῶν.

2. Ὁ πλήρης τίτλος : *Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδάζόντων αὐτὴν κατὰ τὴν νέαν μέθοδον παρὰ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων διδασκάλου τοῦ θεωρητικοῦ τῆς μουσικῆς*. Ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ριγνίου. Εὐρίσκεται δὲ κατὰ τὸν Γαλατὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρὰ τῷ Α. Κάστρου τυπογράφῳ. 1821. Διαστάσεις 23 × 17. Σελίδες 8 + 56. Δεύτερη ἔκδοσις : *Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς [...]* διδασκάλου τοῦ θεωρητικοῦ τῆς μουσικῆς. Δεύτερα ἔκδοσις. Στερεότυπος ἀνατύπωσις τῆς Α' Παρισινῆς ἐκδόσεως

τοῦ 1821 μετὰ προλόγου τοῦ ἐπιμεληθέντος τὴν ἔκδοσιν κ. Κωνστ. Δ. Παπαδημητρίου, καθηγητοῦ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς καὶ τοῦ Ὁδείου Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1940. [Ἐδεῖον Ἀθηνῶν. Σχολὴ Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς]. Διαστάσεις 21 × 14 Σελίδες ις' + 8' + 56. Ἐπίσης πρόσφατη φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόσις : ἐκδόσεις «Κουλτούρα», ἀρ. 1, Ἰ.Αθ. 1977. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Χρυσάνθου βλ. καὶ τὴ μελέτη Κ. Δ. Παπαδημητρίου, *Σημείωμα περὶ τοῦ μικροῦ Θεωρητικοῦ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων*, ἀ'Εναῖσιμα ἐπὶ τῆς τριακοστῆς πέμπτῃ ἐπετηρῆδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ μακκαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου», Ἰ.Αθ. 1931, σ. 233 - 44, ὅπου καὶ ἄλλα γενικότερα γιὰ τὸν Χρυσάνθο.

3. Ὁ πλήρης τίτλος : *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, συνταχθὲν μὲν παρὰ Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Διωραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ἐκδοθὲν δὲ*

είχε τή μεγαλύτερη διάδοση. Τὸ ἀποδεικνύει ἄλλωστε καὶ ἡ σωζόμενη πλούσια χειρόγραφη παράδοση. Στὴν οὐσία, πρόκειται γιὰ μιὰ εὐσύννοπτη ἐκθεση τῶν βασικῶν κανόνων τοῦ νέου συστήματος, ἡ ὁποία ἐκάλυπτε ἄριστα τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς τρέχουσας διδασκαλίας. Ἐπὶ τὴν ἀπόψη αὐτή, ἐξηγεῖται εὐκόλα ἡ σπουδὴ νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἀποτελεῖ τὸ τρίτο κατὰ σειράν ἔντυπο στὴν ἱστορία τῆς μουσικῆς τυπογραφίας ⁴. Ἐπεναντίας, τὸ «Μέγα Θεωρητικόν», βιβλίον περισσότερο ἐπιστημονικὸ καὶ ἐξειδικευμένο, καὶ τὸ ὁποῖο ἐκάλυπτε ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὶς ἀνάγκες ἐνὸς μικρότερου κύκλου ἀναγνώστων, δὲν εἶναι περίεργο ὅτι δημοσιεύθηκε πολὺ ἀργότερα, ἀφοῦ εἶχε ἤδη προηγηθεῖ σειρά ὀλόκληρη μουσικῶν ἐντύπων. Σ' αὐτὴν ἀσφαλῶς τὴν ἰδιοτυπία ὀφείλεται καὶ ἡ παρατηρούμενη ἔλλειψη ἀντύπων στὴ χειρόγραφη παράδοση. Πάντως καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο ἔργο πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἐπανεκδόθηκαν ἀπὸ τότε (ἂν ἐξαιρέσει φυσικὰ κανεὶς τὴν ἐντελῶς πρόσφατη φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση ποῦ ἤδη ἀναφέρθηκε). Προφανῶς γιὰ τὴν παραγκωνίστηκαν ἀπὸ σωρεία ἄλλων θεωρητικῶν ἐγχειριδίων, τὰ ὁποῖα ὡστόσο, σχεδὸν ὅλα, στηρίζονται στὰ δύο αὐτὰ συγγράμματα τοῦ Χρυσάνθου ⁵.

ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου *Πελοποννησίον διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν*. Ἐν Τεργέστη, ἐκ τῆς τυπογραφίας Μιχαὴλ Βάις (Michele Weis), 1832. Διαστάσεις 24 × 17. Σελίδες ιδ' + 222 + LXVI. Πρόσφατη φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοση ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Κουλοῦρα», ἀρ. 8, Ἀθήνα 1977. Δὲν ὑπάρχει πρὸς τὸ παρὸν ἄλλη ἐκδοση. Κάποτε εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναδημοσιεύεται σὲ συνέχειες στὴ «Φόρμιγγα», ὅπου καὶ δόθηκαν μερικὰ τμήματα: Α' (1901) ἀρ. 1 σ. 4α-4γ, ἀρ. 3 σ. 41-4γ, ἀρ. 4 σ. 4α-4γ, Α' (1902) ἀρ. 8 σ. 41-4γ, ἀρ. 10 σ. 4α-4γ, ἀρ. 11 σ. 4α-4γ, περ. 116 (1910-11) ἀρ. 9-10 σ. 2β-3β, ἀρ. 11-12 σ. 2γ-5γ καὶ ἀρ. 13-14 σ. 6α-7α.

4. Τὸ πρῶτο, τὸ Ἀναστασιματάριον τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου (Βουκουρέστι 1820)· τὸ δεῦτερο, τὸ Δοξα-

στάριον τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου (Βουκουρέστι 1820). Ἐπίσης, στὸ Παρίσι τὸ 1821 δημοσιεύεται καὶ ὁ Α' τόμος (τὰ Δοξαστάριον τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου κατὰ μεταγραφὴν Γρηγορίου λαμπαδαρίου).

5. Καταρχὴν πρέπει νὰ μνημονευθεῖ τὸ ὑπ' ἀρ. 1916 γφ τῆς Ἐθν. Βιβλ., αὐτόγραφο τοῦ Χουρμουζίου, τοῦ ἔτους 1829, ὑπὸ τὴ γενικὴ ἔνδειξη: *Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ Θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κατὰ τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον, συνταχθεῖσα παρὰ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, μεταφρασθεῖσα δὲ εἰς τὸ ἀπλούστερον καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα εἰς πολλὰ ἐλλείποντα παρὰ Χουρμουζίου Χαριστοφύλακος τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐνὸς τῶν ἐφευρετῶν τῆς ρηθείσης νέας μεθόδου*. Στὴ συνέχεια πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ἡ *Κρητὶς* τοῦ Θεοδώρου

Τὸ «Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς» ἀποτελεῖται στὴν πραγματικότητά ἀπὸ δύο μέρη : τὸ πρῶτο, τὸ καθαρὰ θεωρητικόν, καὶ ἕνα δεύτερο, ἱστορικόν, πὺ εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ εὐσύννοπη ἀλφαβητικὴ προσωπογραφία τῶν κυριωτέρων συνθετῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἀναλυτικότερα τὰ περιεχόμενά του ἔχουν ὡς ἐξῆς :

(Σελ. ε' - ιά). *Πρόλογος* [τοῦ ἐκδότη Παναγιώτη Γ. Πελοπίδη.]

(Σελ. ιβ' - ιγ'). *Πίναξ τῶν κεφαλαίων τοῦ Α' βιβλίου* [στὴν πραγματικότητα ἀναλυτικὴ καταγραφή ὅλων τῶν περιεχομένων.]

(Σελ. 1 - 222) *Μέρος Πρῶτον : Μουσικῆς Θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς βιβλία* [Α' - Ε'].

(Σελ. I - LV) *Μέρος Δεύτερον : Ἀφήγησις περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς μουσικῆς.*

(Σελ. LV - LVII) *Πῶς προσιτέον τῇ μουσικῇ* [ὑποδείξεις σὲ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους].

(Σελ. LVIII) *Διόρθωσις παροραμάτων τινῶν τυπογραφικῶν.*

(Σελ. LIX - LXIV) *Κατάλογος συνδρομητῶν.*

Βασικὸ ζήτημα, πὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἔκδοση, εἶναι ἡ σχέση τοῦ συγγραφέα μὲ αὐτήν. Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης βεβαιώνει στὸν πρόλογο (σελ. ι') : «Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἔλαβα πρὸ ἐτῶν δώδεκα μαθητεύων εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸν ρηθέντα ἐλλόγιμον συγγραφέα του καὶ σεβάσμιόν μου καθηγητήν». Ὡστόσο, πέρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀναφορά, καμιά ἄλλη μαρτυρία δὲν ὑπάρχει πὺ νὰ σχετίζει τὸν ἴδιο τὸν Χρυσάνθο μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου. Δὲν πρέπει ἐπομένως νὰ ἀποκλειστοῦν ὀρισμένες τυπογραφικὲς παρεμβάσεις τοῦ ἐκδότη. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὁ γενικὸς τίτλος τοῦ ἔργου καὶ ἡ ὅλη διάταξη τῆς ὕλης νὰ ὀφείλονται στὴν

Φωκαέως (Κπολη 1842), ἡ ὁποία στηρίζεται κυρίως στὴν *Εἰσαγωγή* τοῦ Χρυσάνθου (πβ. καὶ Κ.Δ. Παπαδημητρίου, *Σημείωμα*, ὅ.π., σ. 233-34 καὶ τὸν Πρόλογο τοῦ ἴδιου στή 2η ἔκδοση τῆς «Εἰσαγωγῆς», Ἀθ. 1940, ὅ.π., σ. ε' - ζ') μὲ τις ἀλλεπάλληλες ἐπανεκδόσεις της : ΚΠπολη 121851 (ἐκδότης Μαργαρίτης ΠΠ.Χ. Δροβιανίτης)· Κπολη 131864 (ἐκδότης Ἀλέξανδρος Φωκαεὺς καὶ Μηναῖς Δομένικος)· Ἀθῆναι 41872 (ἐκδότης Μηναῖς Δομένικος)· Θεσσαλονίκη 151879 (ἐκδότης Ἀλέξανδρος Φωκαεὺς, ὡς

Α' τόμος τοῦ *Μουσικοῦ Ἐγκολπίου*)· κλπ. Ἀκόμη τοῦ Παν. Ἀγαθοκλή, *Θεωρητικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ἐν Ἀθῆναις 1855, καὶ ἄλλα πολλά. Ὁ ἐνδιαφερόμενος πάντως νὰ δεῖ γενικὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ νέου συστήματος καὶ τις ἀντιδράσεις πὺ προκάλεσε ἡ θεωρητικὴ του διατύπωση μπορεῖ νὰ καταφύγει στὸ Μ.Μ. Morgan, *The «Three Teachers» and their Place in the History of Greek Church Music*, «Studies in Eastern Chant» II (1971) 86 - 99.

ἐπινόηση τοῦ Παναγιώτη Γ. Πελοπίδη. Καὶ πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθεῖ ὅτι στὸν κατάλογο τῶν Συνδρομητῶν μνημονεύεται, γιὰ 3 σῶματα, καὶ ὁ ἀπανιρώτατος ἄγιος Δυρραχίου Κύριος Χρῦσανθος». Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ ἴσως μιὰ ἔμμεση ἔνδειξη τοῦ πόσο ζήνος ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου του.

Ὡστόσο, δὲν εἶναι ἀμάρτυρη ἀπὸ ἀλλοῦ μόνο ἡ σχέση τοῦ Χρυσάνθου μὲ τὴν παρούσα ἔκδοση. Τὸ ἴδιο ἀμάρτυρη παραμένει, μέχρι στιγμῆς, καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἔργου πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Τεργέστης. Καὶ ἐνῶ π.χ. ἔχουν ἐπισημανθεῖ ὀρισμένα ἄλλα αὐτόγραφα τοῦ Χρυσάνθου⁶, ἐντούτοις γιὰ τὴν «Εἰσαγωγή» ἢ τὸ «Θεωρητικὸ» δὲν ὑπῆρξε μέχρι σήμερα καμιά τέτοια δυνατότητα. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθεῖ ὅτι σώζεται καὶ λανθάνει τουλάχιστον ἓνα αὐτόγραφο τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ». Ἦδη ἀπὸ τὸ 1952 εἶχε δημοσιευτεῖ ἡ ἀκόλουθη περιγραφή τοῦ ὑπ' ἀρ. 18 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς Δημητσάνας :

Χαρτ. Διαστ. 0,172×0,113. Λιδὸν ΙΘ' Φ. 127.

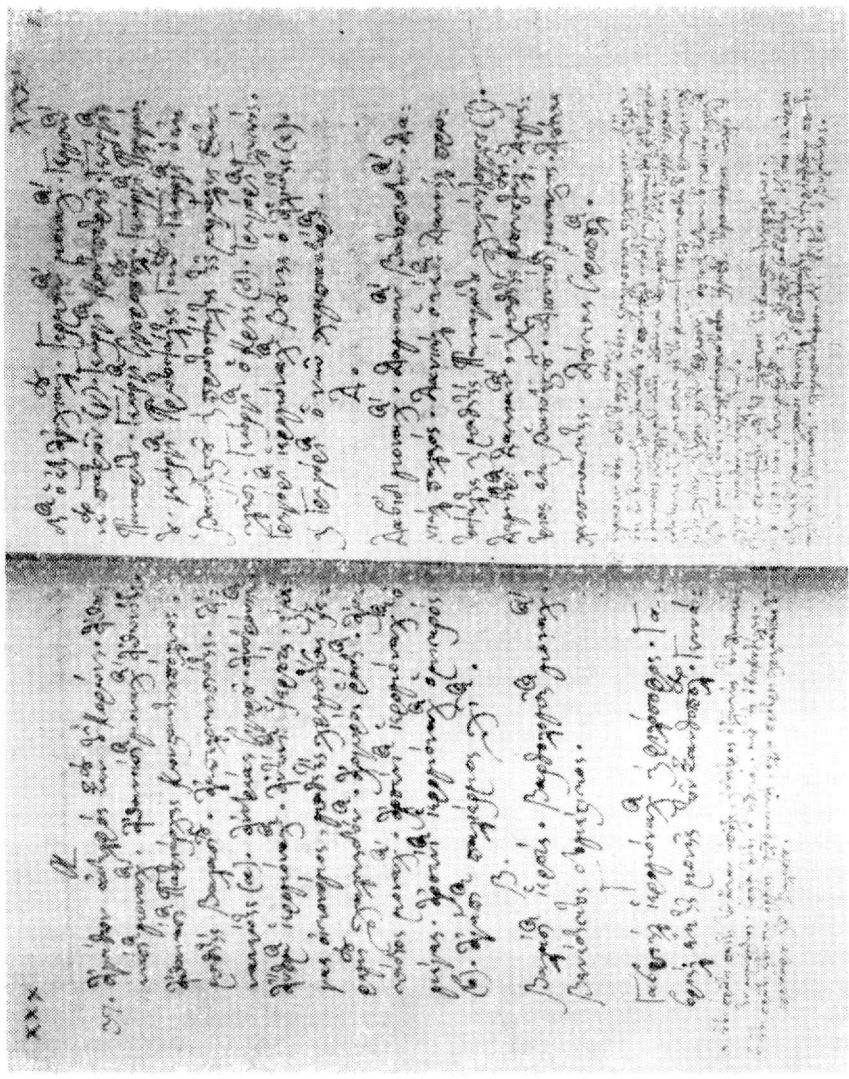
Ἄ δ ἡ λ ο υ, Βιβλίον περὶ μουσικῆς. Ἐν ἀρχῇ (φ. 1-15, 19β-28) προτάσσεται ἀφήγησις προεισοδιώδης περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς μουσικῆς) καὶ (φ. 15β - 19α) «κατάλογος τῶν διδασκάλων καὶ μελωδῶν, καταστρωθεὶς ὑπὸ Κυρίλλου ἐπισκόπου Τήνου». Ἀπὸ φ. 29α μουσικῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς βιβλία, κεφάλαια καὶ παράγραφοι, μετὰ γυμνασμάτων μουσικῶν, σχημάτων καὶ πινάκων

Φ. 127α : *Γέγραπτο χειρὶ βίβλος, ἀρχιμανδρίτου χρυσάνθου ὁγῶ ἔς χοῆσιν ἢ Γρηγορίου αἰως Σεπτεμβρίου βα.*

Κώδιξ μὲ καλαισθησίαν καὶ μεγίστην ἐπιμέλειαν γεγραμμένος. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου ἐκ τῶν προλεγομένων αὐτοῦ ἀποδείκνυται γνώστης βαθύς τοῦ θέματος, παραθέτων πλὴν τοῦ καταλόγου τῶν μουσικοδιδασκάλων οὓς ἀνέδειξεν ὁ χρόνος καὶ τὴν σχετικὴν μουσικὴν βιβλιογραφίαν (φ. 19β). Ἐν φ. 12β ἡ ὑποσημείωσις δι' ἄλλης χειρός : *ἀρμονικὰ στοιχεῖα καὶ περὶ ρυθμῶν πραγματεῖα ἐξεδόθησαν*

6. Τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ αὐτόγραφα τοῦ Χρυσάνθου εἶναι : ἓνα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιῦ, ἀρ. γφ 1047, Εἰρμολόγιο Σύνομο τοῦ Πέτρου Βυζαντίου, ἔτος 1807 (Α. Gastoué, *Catalogue des manuscrits de musique byzantine de la Bibliothèque Nationale de Paris*, Παρίσι 1907, σ. 91 ἀρ. 68

καὶ αὐτοψία) καὶ δύο στὴ Βιβλιοθήκη Ψάχου, Εἰρμολόγιο Πέτρου Πελοποννησίου, ἔτος 1811, καὶ Δοξαστάριο Πέτρου Πελοποννησίου καὶ Ἰακώβου πρωτοψάλτου, ἔτος 1812 (Κ. Α. Ψάχος, *Ἡ παρασημαντικὴ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς*, Ἀθ. 1917, σ. 47 σημ. 54' καὶ αὐτοψία).

I. Οι σ. XXX-XXXI από το ατόγραφο του Χρυσάνθου. 'Η άρχή τοῦ ἀλφabethικοῦ κατάλογου Κυριλλίου τοῦ Μαριμαργου. Ἀντιστοιχοῦν πρὸς τίς σ. XXXIII - XXXV τοῦ ἐντύπου.

ὕπὸ *I. Μεουρσίου ἐν Λουγδούνῳ, εἰς 4ον 1616* καὶ ὑπὸ *Μάροκου Μείβομιόν, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν, Συγγραφεῖς μουσικοὶ ἀρχαῖοι, ἐν Ἀμστελοδάμῳ 1654, εἰς 4ον.*

Ἡ βυρσίνη στάχρωσις, φέρουσα εἰς τὸ νῶτον χρυσοῦ κοσμήματα, διατηρεῖται καλῶς ⁷.

Οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν περιγραφὴ αὐτὴ ἦταν φανερές : α) Ἡ διαβεβαίωση τοῦ βιβλιογραφικοῦ ὅτι *γέγραπτο χειρὶ ἀρχιμανδρίτου Χρυσάνθου*, β) ἡ μνεία *ἄφω' ἐς χρῆσιν ἢ Γρηγορίου* γ) ἡ εὐγλωττὴ χρονία *αωις'* [1816], δ) ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς τίτλους, ὅπως *ἀφήγησις προεισοδιώδης περὶ ἀρχῆς καὶ προσόδου τῆς μουσικῆς*», «*μουσικῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς βιβλία, κεφάλαια, κλπ.*», ὅλα αὐτὰ ἔδειχναν καθαρὰ ὅτι ἴσως ἐπρόκειτο γιὰ αὐτόγραφο τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ» τοῦ Χρυσάνθου. Πράγματι, ὁ ἐπιτόπιος ἔλεγχος στὴ Βιβλιοθήκη Δημητσάνας (Μάρτιος 1969) ἐβεβαίωσε ὀριστικὰ τὴν εἰκασία ⁸.

Ἡ ὑπαρξὴ αὐτογράφου ἑνὸς βιβλίου τόσο σημαντικοῦ γιὰ τὴν καθόλου ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς θεωρίας καὶ πράξης ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα πολὺτιμο ἱστορικὸ δεδομένο. Πολὺ περισσότερο, ὅταν πρόκειται γιὰ βιβλίον ποὺ ἔχει ἐπιμεληθεῖ ἄλλος ἐκδότης. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποκτᾶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὸ ἔντυπο καὶ τὸ αὐτόγραφο. Καταρχῆν, ἀναλυτικὰ καὶ κατὰ σειρᾶν, τὰ περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου ἔχουν ὡς ἐξῆς (ἡ ἀρχικὴ ἀρίθμηση τοῦ συγγραφέα κατὰ σελίδες, λατινικὴ στὸ πρῶτον μέρος, ἀραβικὴ στὸ δεῦτερον): (Σελ. I-LIII) *Ἀφήγησις προεισοδιώδης περὶ ἀρχῆς καὶ προσόδου τῆς μουσικῆς.*

(Σελ. LIV - LVI) *Πῶς προσιτέον τῇ μουσικῇ.*

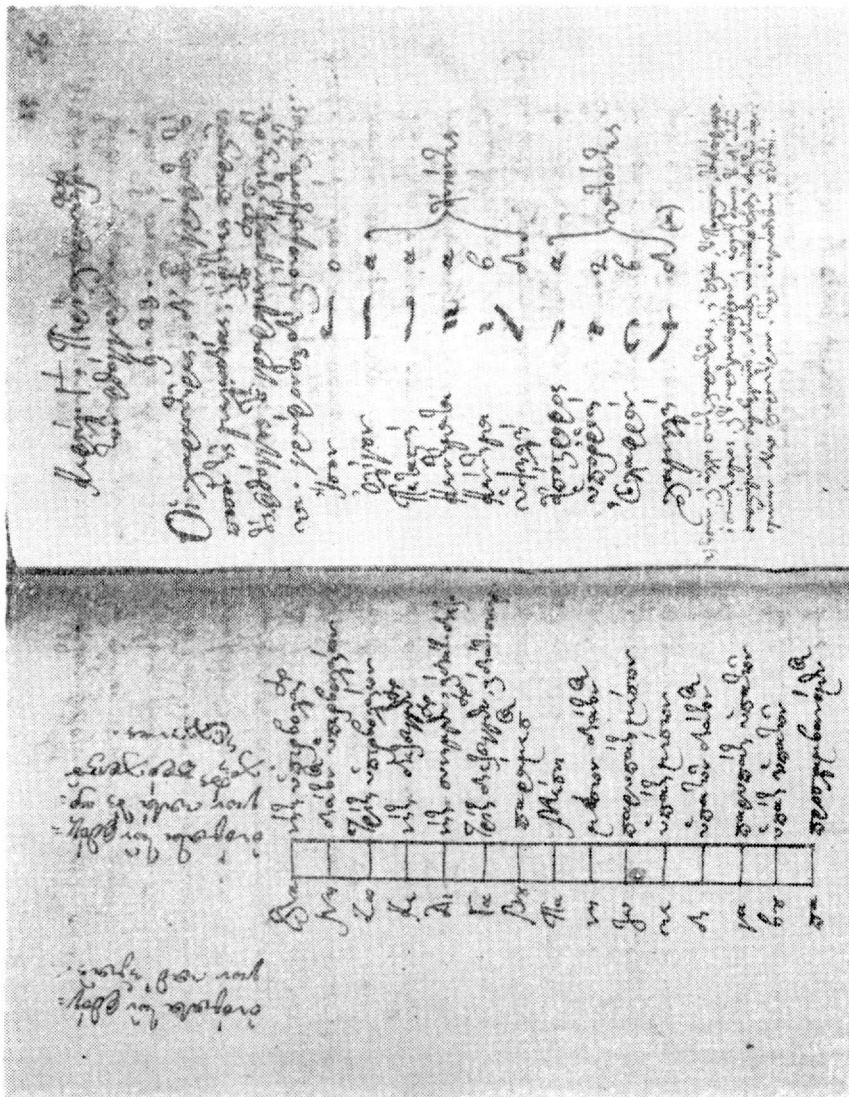
(Σελ. 1 - 205) *Μουσικῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς [βιβλία Α' - Δ'.]*

(Σελ. 206 - 15) *Ἐνταῦθα παρατίθενται, ἀπὸ ἠρωτήθησαν οἱ τῆς ἡμετέρας μουσικῆς σχολῆς μαθηταὶ ἐπὶ τῆς ἐν τῷ Πατριαρχεῖῳ γενομένης συνοδικῆς ἀνακρίσεως τοῦ ἡμετέρου τῆς μουσικῆς συστήματος κατὰ τὸ αωιζον ἔτος.*

7. Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς Δημητσάνης*, «Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν» 22 (1952) 200 - 01.

8. Ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νὰ παραβάλλει τὸν ὑπὸ τοῦ Α. Gastoué, *Catalogue des manuscrits de mu-*

sique byzantine, ὁ.π., δημοσιευμένο πίνακα ἀρ. VII ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο τοῦ Χρυσάνθου (ἡ χρονία ἐκεῖ 1830 λάθος, ἀντὶ τοῦ ὄρθου 1807) μὲ αὐτοὺς ποὺ δίνονται ἐδῶ, ἀρ. I καὶ II, ὅπου πιστοποιεῖται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἡ ταυτότητα τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα.

II. Οί σ. 14-15. 'Η σ. 15 ἀντιστοιχεί πρὸς τή σ. 11 τοῦ ἐντύπου· ἡ σ. 14 δὲν ὑπάρχει στὴν οἰκεία θέση· ἀντιστοιχεί πρὸς τὸν πίν. τῆς σ. 96.

(Σελ. 215) *Γέγραπτο χειρὶ βίβλος ἀρχιμανδρίτου/Χρυσάνθου ὄφθ' ἐς χοῦσιν ἢ Γρηγορίου / ,αοις' Σεπτεμβρίου β.*

Ὅπως γίνεται ἀμέσως φανερό, ἡ ὁμοιότητα τοῦ αὐτογράφου μὲ τὸ ἔντυπο δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Πρῶτον, ὑπάρχει ἐμφανῆς διαφορά στὴν ὅλη δομὴ καὶ τὴ διάταξη τῆς ὕλης. Δηλαδή, τὸ Α' μέρος, τὸ ἱστορικό, ἐπιτάσσεται στὴν ἔκδοση. Γιατὸ καὶ ὁ εἰδικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ χφ «προσεισοδιώδης» ἐγκαταλείφθηκε στὸ ἔντυπο ὡς ἀνακόλουθος πλέον. Ἄπεναντίας, τὸ Β' μέρος, τὸ καθαρὰ θεωρητικὸ ἔγινε τώρα πρῶτο. Ἐνα δεῦτερο στοιχεῖο οὐσιαστικῆς διαφορᾶς εἶναι ὅτι στὸ χειρόγραφο ἐπισημαίνονται δυὸ καίριες παραλείψεις. Πρόκειται γιὰ τὶς σελίδες τοῦ ἐντύπου 63 - 93, δηλαδή τὰ κεφάλ. ε-ιε' τοῦ Β' βιβλίου, καὶ τὶς σελ. 174 - 222, δηλαδή ὁλόκληρο τὸ Ε' βιβλίον, κεφάλ. α'-ζ'. Ὡστόσο καὶ γιὰ τὶς δυὸ αὐτὲς παραλείψεις σημειώνεται στὸ χειρόγραφο : γιὰ τὴν πρώτη «ἔπεται κεφάλ. ε' περὶ ρυθμοῦ [...] κεφάλ. ιγ' περὶ χειρονομίας. Ταῦτα τὰ κεφάλαια οὐκ ἐγράφησαν ἐν ταύτῃ τῇ βίβλῳ δι' αἵτησιν τοῦ κεκτημένου»⁹ (σελ. 112)· γιὰ τὴν δευτέρη «ἔπεται τὸ περὶ μελοποιίας κεφάλαιον ὃ οὐκ ἐγράφη ἐνταῦθα» (σελ. 205). Ἀντίθετα, οἱ ἐρωταποκρίσεις τῶν σελ. 206 - 15 τοῦ αὐτογράφου δὲν ὑπάρχουν στὴν ἔκδοση¹⁰.

Πέρα ὡστόσο ἀπὸ τὶς διαφορὰς αὐτὲς στὴ γενικὴ διάταξη τῆς ὕλης, ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ὀρισμένες ἄλλες στὴν ἐπιμέρους διατύπωση τῶν κεφαλαίων. Καταρχήν, πολλὰ σημεῖα στὴν ἔκδοση ἀναπτύσσονται ἀναλυτικότερα ἀπ' ὅ,τι στὸ χειρόγραφο, ἄλλοτε πάλι μερικὲς σημειώσεις στὸ χειρόγραφο ἐντάσσονται κανονικὰ στὸ ἔντυπο κείμενο, ἐνῶ ἄλλοῦ προστίθενται νέες, συμπτύσσονται ἢ ἀντιμετατίθενται κεφάλαια καὶ γενικὰ παρουσιάζεται σὲ πολλὰ μιὰ ἀπλούστερη γλωσσικὴ διατύπωση. Εἰδικότερα, στὸ Β' μέρος, τὸ ἱστορικό, προστίθενται στὸν ἀλφαβητικὸ κατάλογο τῶν συνθετῶν ὀνόματα ἢ λεπτομέρειες ποὺ τὶς ἀγνοεῖ τὸ χειρόγραφο, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφο συμβαίνει σπανιότερα. Ἐντούτοις, τὰ ἐπιπλέον τοῦ χειρογράφου εἶναι σὲ μερικὲς περιπτώσεις πάρα πολὺ χρήσιμα. Τὸ σημαντικότερο εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀνάληψη τῆς πρωτοψαλτείας ἀπὸ τὸν Παναγιώτη τὸν Χαλάτζογλου,

9. «[...] δι' αἵτησιν τοῦ κεκτημένου», ἐννοεῖ τοῦ Γρηγορίου.

10. Οἱ ἐρωταποκρίσεις αὐτὲς εἶναι δημοσιευμένες ὑπὸ τύπον ἐπιστολῆς τοῦ Χρυσάνθου πρὸς τὸν Μανουὴλ Βερνάρδον τὸν ἐκ Κρήτης, μὲ χρονία

1816, στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», ἔτ. 1817, σ. 431 - 33. Ἀναδημοσιευμένες ἐπίσης στὰ περιοδικὰ «Φόρμιγξ», Β' 17 - 18 (15 - 31 Ἰαν. 1904) 7β- 7γ καὶ «Ἐκκλησ. Ἀλήθεια» 24 (1904) 34 - 36.

ό οποίος, καθώς σημειώνει το χειρόγραφο (σελ. XLIV) «εισεδέχθη πρωτοψάλτης υπό Παΐσιου πατριάρχου τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ». Δεδομένου ὅτι ὁ Παΐσιος πατριάρχευσε στὰ χρόνια 1721 - 1726, πρέπει τώρα πιά νὰ θεωρήσωμε ὡς μέγιστο δυνατὸ ἔθριο γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς πρωτοψαλτείας ἀπὸ τὸν Χαλάτζογλου τὸ ἔτος 1726 ἀντὶ τοῦ 1728 ποῦ ἦταν μέχρι σήμερα γνωστὸ¹¹.

Ὡστόσο, τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τοῦ αὐτογράφου εἶναι ὅτι προωθοῦνται δύο βασικά ζητήματα : ὁ χρόνος συγγραφῆς καὶ ἡ πατρότητα τοῦ ἔργου. Μέχρι σήμερα, ἡ μόνη δυνατὴ χρονολόγηση γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ» ἦταν ἡ ἀόριστη ἔνταξη πρὸ τοῦ 1819¹². Καὶ τοῦτο, γιατί ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης σημειώνει στὸν Πρόλογο ὅτι «τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἔλαβα πρὸ ἐτῶν δώδεκα [δηλαδὴ τὸ 1820] μαθητεύων εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸν ρηθέντα ἐλλόγιμον συγγραφέα του καὶ σεβάσμιόν μου καθηγητῆν». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι, στὴν ἀναγραφή τῶν συνθετῶν καὶ τῶν δασκάλων ὁ μὲν Γρηγόριος μνημονεύεται στὸ ἔντυπο ὡς «ὁ νῦν λαμπαδάριος» (σελ. XXXV), ὁ δὲ Μανουὴλ ὡς «ὁ νῦν πρωτοψάλτης» (σελ. XXXIX). Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸν Μανουὴλ διαδέχθηκε στὴν πρωτοψαλτεία ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος τὸν Ἰούνιο τοῦ 1819. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ χρονία ποῦ μέχρι στιγμῆς μπορούσε νὰ θεωρηθῆ ἔμμεσα ὡς τὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ». Τώρα τὸ αὐτόγραφο μειώνει τὸ ἔθριο αὐτὸ στὸ 1816. Ἐν ὅμως ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε τὸ 1814, ὅτι τὸ σωζόμενο αὐτόγραφο εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀντίγραφο γιὰ νὰ χρησιμεύσει στὶς διδασκτικὲς ἀνάγκες τοῦ Γρηγορίου, καὶ ὅτι ἡ διδασκαλία στὴ νεοϊδρυθεῖσα τότε (1815) μουσικὴ Σχολὴ προϋποθέτει ἀσφαλῶς τὴν ἄρτια συγκρότηση τοῦ νέου θεωρητικοῦ συστήματος, τότε δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τοποθετήσῃ κανεὶς τὴ συγγραφή τοῦ ἔργου στὰ χρόνια 1814 - 1815 ἢ ἀκόμη καὶ λίγο ἐνωρίτερα, στὰ 1813 - 1814. Πάντως ἡ μνεία τῆς λαμπαδαρίας τοῦ Γρηγορίου μπορεῖ νὰ ὀρίσει ὡς ἐλάχιστο *terminus post quem* τὸ 1811,

11. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Α' Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομῆστικοὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (1453 - 1821)* («Μνημοσύνη» 2 (1968-69) 74 - 75 = Chr. Patrinelis, *Protopsaltae, Lampadarii, and Domestikoi of the*

Great Church during the Byzantine Period (1453 - 1821), «Studies in Eastern Chant» 3 (1973) 152 - 53.

12. Ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, *Πρωτοψάλται*, ὅ.π., σ. 66, τὸ θεωρεῖ ἀπεναντίας «γραφὸν τὸ 1818/1819» [καὶ στὸ ἀγγλικὸ κείμενο, σ. 143].

ἀν ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ Χρῦσανθος εἶχε καταπιαστεῖ μὲ τὴ σύνθεση τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ» πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ νέου συστήματος, πράγμα πού δὲν μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ ἀποκλείσει¹³.

Τὸ ἄλλο ζήτημα, δηλαδὴ τῆς πατρότητας τοῦ ἔργου, δὲν εἶχε τεθεῖ ποτέ, οὔτε φυσικὰ καὶ σήμερα τίθεται. Ὡστόσο, πρώτη φορά γίνεται γνωστὸ ὅτι ὑπάρχει ἓνα τμήμα παρέμβλητο. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀλφάβητικό κατάλογο «τῶν διδασκάλων καὶ μελωδῶν» πού ἐνσωματώνεται στὸ Β' μέρος τοῦ ἔργου (σελ. XXXIII - XLII). Στὴν πραγματικότητα εἶναι κατάλογος τοῦ ἐπισκόπου πρώην Τήνου Κυρίλλου τοῦ Μαρμαρηνοῦ¹⁴. Στὸ αὐτόγραφο τοῦ Χρυσάνθου (σελ. XXIX) προτάσσεται τοῦ Καταλόγου ἡ ἀκόλουθη ἔνδειξη: Ἐκ τούτου οὖν τῆς ἐποχῆς [ἀπὸ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ] ἕως εἰς τοὺς ἐδικούς μας χρόνους ὅσους διδασκάλους μελωδοὺς ἐκκλησιαστικὸς ἀνέδειξεν ὁ χρόνος, ἰδοὺ κατ' ἀλφάβητον ὀνομαστὶ καταλέγονται. Ὁ δὲ κατάλογος οὗτος κατεστρωθὴ ἐπὶ Κυρίλλου ἐπισκόπου Τήνου, ἐπὶ Ἰωάννου πρωτοπάλτου. Ἐπίσης, στὸ στοιχεῖο Κ, ὅταν μνημονεύεται ὁ ἴδιος ὁ Κύριλλος (σελ. XXXV), ὑποσημειώνεται ἀπὸ τὸν Χρῦσανθο: Οὗτος ἐποίησε καὶ τοῦτον τὸν κατάλογον τῶν διδασκάλων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ρητὲς μαρτυρίες ἔχουν ἀφαιρεθεῖ στὸ ἔντυπο, ἴσως ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ ἐκδότη. Πάντως στὸν Κύριλλο φαίνεται νὰ ἀνήκει μόνον ἡ ψιλὴ ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων, οἱ ὑπόλοιπες πληροφορίες εἶναι τοῦ Χρῦσανθου. Γιατὸ ἀσφαλῶς στὸ ἔντυπο καταχωρίζονται σὲ ὑποσημειώσεις (στὸ χειρόγραφο ἀπεναντίας εἶναι ἐνσωματωμένες στὸ κύριο κείμενο). Ἡ διευκρίνηση αὐτὴ, χρήσιμη γενικότερα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, δὲν μπορεῖ νὰ μειώσει φυσικὰ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Χρῦσανθου. Ἡ αὐτόγραφη δῆλωση δείχνει ἀντίθετα ὅτι ἡ παράλειψη στὸ

13. Τὸ 1811 θεωρεῖται μέχρι στιγμῆς τὸ κατώτερο γνωστὸ ὄριο γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς λαμπαδαρίας ἀπὸ τὸν Γρηγόριο (Μανόλης Κ. Χατζηκουμής, *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, Ἄθ. 1975, σ. 217 καὶ 282). Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ σωζόμενη μαρτυρία, ὅτι ὁ Χρῦσανθος ἔγραψε τὸ «Μεγαλὸ Θεωρητικὸν» «καθ' ὁδὸν τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντοῦ πατριάρχου» (Θ. Μ. Ἀριστοκλέους, *Κωνσταντῖον Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου βιογραφία*, Κπολη 1866,

σ. 61) καὶ ἡ ἄλλη μαρτυρία τοῦ ἴδιου (αὐτ. σ. 6) ὅτι ὁ Χρῦσανθος βρισκόταν μαζί μὲ τὸν Κωνσταντῖο στὴ νῆσο Ἄντιγόνη τοῦ Βοσπόρου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1811.

14. Κύριλλος πρώην Τήνου καὶ κατόπιν Γάνου καὶ Χώρας ὁ Μαρμαρηνός. Ζεῖ κυρίως στὸ α' μιστὸ τοῦ 18ου αἰ. Ὅρισμένα στοιχεῖα γι' αὐτὸν βλ. Μανόλη Κ. Χατζηκουμῆ, *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, ὅ.π., σ. 148 καὶ 338-39.

έντυπο όφείλεται μάλλον στον ζήλο του έκδότη Παναγιώτη Γ. Πελοπίδη.

Τò «Θεωρητικόν Μέγα τῆς Μουσικῆς» τοῦ Χρυσάνθου άποτελεῖ, έκτός τῶν άλλων, καί ένα ισχυρό τεκμήριο για τις γενικότερες επιδόσεις τοῦ έλληνισμού στὰ άμέσως προεπαναστατικά χρόνια. Πρόκειται άλλωστε για βιβλίο μνημειώδες καί κλασικό στο είδος του. Ἡ αὐστηρή επιστημονική του συγκρότηση, ή ισορροπία στη δομή καί τή σύνθεση, επίσης ή βαθιά καί εὐμέθοδη γνώση τοῦ θέματος, προπάντων ή ολοκληρωμένη σύλληψη τοῦ επαναστατικοῦ για τήν εποχή του νέου μουσικοῦ συστήματος, όλα αυτά έξακολουθοῦν νά κάνουν τò έργο μοναδικό καί πάντα επίκαιρο. Ἀπό τήν άποψη αὐτή, ή επισήμανση ενός αὐτογράφου του, καί μάάλιστα διαφορετικοῦ έν μέρει άπό τή γνωστή έκδοτική μορφή, πρέπει νά θεωρηθεῖ ως χρήσιμο επιστημονικό δεδομένο. Πολύ περισσότερο σήμερα πού ή σπάνια έκδοση τοῦ 1832 μπορεί νά εῖναι εὐρύτερα προσιτή χάρη στην πρόσφατη φωτομηχανική της επανέκδοση.

Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής